

С. М. Бушак

Козак Мамай

«КОЗАК МАМАЙ» – народна картина. Була надзвич. поширена та популярна в українського народу. «Мамаїв» малювали на стінах, дверях, віконницях, лутках, скринях, вуликах, посуді, полотні, дереві, папері. Збереглося бл. ста подіб. творів 18 – 1-ї пол. 19 ст.; найдавніший датують поч. 18 ст., проте чимало дослідників вважають, що існували вони і в 17 ст.; картин 20–21 ст. – сотні. У них збережено пластич. канон, який полягає в тому, що козак сидить на землі, підібгавши ноги «по-східному» («по-турецьки») у степу під дубом, на гілках якого розвішано (або лежить поряд) амуніцію, – рушницю, шаблю, лук, стріли, пістоль, порохівницю, сумку, посуд; палить «люльку-бурульку» та грає на «бандурі подорожній» (чи кобзі); зазвичай, одягнений у жупан або кожух, сорочку, шаровари, чоботи-сап'янци; позаду – баский кінь, прив'язаний до списа, застромленого у землю. Є картини, на яких козак не грає на бандурі, а тримає руки на грудях у характер. жесті. Композицію творів побудовано на основі колових та овал. ритмів ліній і плям. Видат. дослідник «мамаїв» [П. Білецький](#) вважав, що дуб уособлює силу козацтва, кінь – волю, зброя – готовність до боротьби, люлька – самотність, бандура – мрії та сподівання. Прізвища більшості авторів давніх «мамаїв» невідомі, як і точний час написання картин. Часто митці копіювали старі зразки, взявши їх за основу, вносили нові деталі, що зближує картини на зразок «К. М.» із класич. іконописом. Серед митців 18 ст., які дотримувалися традицій і канонів нар. малярства, – Г. Маляренко (учень Києво-Лавр. іконопис. школи) та Т. Калинський (профес. майстер), у 1-й пол. – серед. 19 ст. – козак П. Рибка, прапорщик Брашиванов, етнограф Д.-П. де ля Фліз. Твори на зразок «К. М.» стали візитівкою укр. культури, символом її нац. неповторності. Подіб. сюжету немає у мистецтві сусід. народів. Ще у 19 ст. ці картини мали надзвич. поширення серед усіх верств укр. суспільства, причому їх можна було побачити у простих селян. хатах та розкіш. дворян. садибах. Гетьман П. Скоропадський, згадуючи свої дит. роки, проведені в с. Тростянець (нині Ічнян. р-ну Черніг. обл.) писав: «В домі всюди висіли старі портрети гетьманів та різноманітних політичних і культурних діячів України, було кілька старовинних зображень “Мамая”». Їхні сусіди Тарновські, які володіли Качанівкою, та Галагани у Сокиринцях також зберігали по кілька таких картин. Феноменал. популярність цих творів на всій етніч. тер. України (особливо на землях Гетьманщини, Запорозжя, а також Правобереж. Київщині та Черкащині), зокрема і в

поселенців Дону, Кубані, Сибіру і Далекого Сходу, вказує на закодовану важливу для укр. душі інформацію, що передають з покоління в покоління, визначаючи засадничі риси нац. характеру. До образу козака з бандурою (Мамає) зверталися Т. Шевченко, *І. Рєпін, Г. Нарбут, О. Слєстїон, А. Ждаха, Д. Бурлюк, І.-В. Задорожний*; його вивчали *І. Франко, О. Лазаревський, Д.-П. де ля Фліз, П. Куліш, Д. Яворницький, Д. Щербаківський, П. Жолтовський, Л. Махновець, П. Білецький, О. Найдєн* та ін. На картинах трапляються прізвища козац. ватажків – Максим Залізняк, Семен Палій, Нечай, кошовий Харко, Сава Чалий; набагато частіше це ім'я виступає як збірне, характерно-типове: Іван Васильович Кутовий, Гордій Велегура, козак Бардадим, козак Шарпило, древній запорожець, козак Боняк, Хома. Ще частіше козак безіменний – запорожець, кримський запорожець, запорозький кошовий, козак – душа правдивая, козак-сіромаха. На багатьох картинах є віршов. написи, часто значні за обсягом, у яких козак звертається до глядача або роздумує над життям. У них серйозні мотиви химер. чином поєднано з гумором, а то й самоіронією, суттєво доповнюють образ. Підписи під картинами часто перегукуються з монологом козака з вертеп. вистав (нар. ляльк. театр), які пародіюють написи на козац. ктитор. портретах («Хоч ти на мене дивишся, та не відгадаєш, відкіль родом і як зовуть нічирк не скажеш»). У «Каталозі» (1898) колекції укр. мецената 19 ст. В. Тарновського 6 картин названо «К. М.», хоча вони належать до трьох композиц. типів, а на одній з них козака названо Хома («А ім'я мені – Хома...»). Наприкінці 19 ст. назва «К. М.» стала заг.-вживаною стосовно картин із зображенням козака з бандурою. Відомо всього кілька творів, на яких козака названо «Мамає» (період гайдамаччини, 2-а пол. 18 ст.); події відбуваються в лісі, біля козака-бандуриста змальовано його товаришів, які готують на вогнищі їжу, сушать одяг, п'ють горілку та чинять суд і розправу над недругами. Слово «мамає» могло бути прізвищем козака, хоча його вживали у заг. значеннях: кочуюча в степу людність; камінна статуя (баба) в степу; згодом – як синонім до «козак», «запорожець», «гайдамака», «розбишака», «волоцюга». У народі «мамаєм» могли називати будь-якого козака. Утім існували реал. особи, які за часів козаччини (і раніше) мали прізвище Мамає. Насамперед згадується золотоордин. полководець Мамає, військо якого розбито під час Куликов. битви 1380. Його нащадки отримали звання князів Глинських (від міста Глина, або Глинськ, на Сулі, побли. Ромен). Наприкінці 15 ст. князь Богдан Федорович Глинський-Мамає, будучи старостою Черкаським, брав участь у формуванні перших козац. формувань і 1493 здобув турец. фортецю Очаків, що прославило його прізвище в Європі. Саме тоді слово «мамає» тісно переплелось із поняттям «козак». Багато реал. Мамаїв злилися в один образ, перетворившись на Мамає міфічного, невмирущого. Легендар. Мамає уподібнився християн. святому, справжнє життя яких розпочалося після фіз. смерті, що стала якіс. переходом до життя вічного. Прізвище Мамає зафіксовано у багатьох топонімах, поширених переважно від Холодного Яру до Пд. Бугу (тер. Черкащини, Кіровоградщини, Миколаївщини). Відомі р. Мамає-Сурка (ліва притока Дніпра), городище Мамає-Сурка побли. р. Білозірка на Мамаєвій горі (Кучугур. городище), на березі Кахов. моря побли. с. Велика

Знам'янка Кам'янсько-Дніпров. р-ну Запоріз. обл. Учені вважають, що це городище було ставкою еміра Мамає. З правого боку Дніпра є ріка Мамайка (притока ріки Інгул), яка протікає Кіровоградщиною, де розташ. Мамаїв Яр та однойм. заліз. станція (побл. с. Цибулеве Знам'ян. р-ну Кіровогр. обл.). На Пд. Бузі є скелястий Мамаїв о-в (у р-ні с. Мігія, південніше м. Первомайськ), поряд із яким був центр однієї із найвпливовіших на Січі Буго-Гардин. паланки. У Холодному Яру ріс старовин. Мамаїв дуб, біля якого, за легендами, збиралися козаки і закопували скарби.

Донині дискутують стосовно походження композиц. канону картини. Сидяча поза козака (зі схрещеними ногами) має аналоги в мистецтві народів Пд., Сх. і Центр. Азії (Туреччина, Іран, Монголія, Тибет, Індія, Японія), котрі сповідують іслам, буддизм та індуїзм. На нашу ж думку, ця композиція не запозичена, а має місц. (автохтонне) походження. Образ козака Мамає є узагальненим пластич. символом укр. історії; в ньому проявилася всенар. любов українців до козацтва та винятк. ролі, яку воно відіграло в історії та культурі України. У цьому образі відбулася нар. канонізація козацтва: картини із зображенням козака-бандуриста висіли в помешканнях на найпочеснішому місці, нерідко поруч з іконами. Як влучно сформулював П. Білецький: «Козакам-мамаєм не вклонялися і не молилися як іконам, але їх шанували як своєрідні пам'ятники героїчним часам козацтва».

Рекомендована література

1. Держко О. Козацькому роду нема переводу, або ж Історія козака Мамає // Україна. 1990. № 38;
2. Білецький П. Українські народні картини «Козаки-мамаї» // Родовід. 1997. Ч. 2(16); Бушак С. «Козаки – душа правдивая» (Серйозне та смішне в образі козака Мамає) // ОМ. 1998. № 2;
3. Чорна М. Таємниці української народної картини «Козак Мамай» // Там само. 2003. № 1;
4. Найден О. Образ воїна в українському фольклорі. К., 2006;
5. Зінків І. До походження епоніму «Козак Мамай» // Студії мистецтвознавчі. 2007. № 4;
6. Пошивайло Т. Народна картина «Козак Мамай» // Історія декор. мистецтва України. К., 2007;
7. Козак Мамай: Альбом. К., 2008.

Бібліографічний опис:

Козак Мамай / С. М. Бушак // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. – К. :

Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2013. – Режим доступу:

<https://esu.com.ua/article-7853>

2001-2024 © Ця енциклопедична стаття захищена авторським правом згідно з чинним законодавством України ([докладніше](#)).